

Біз, қазақ, қайдан шықтық?

Назар аудармаймыз ба, әлде құлақ еті үйреніп кеткендіктен бе, қайдам, білмедім, ұзына ғасырлар аясында бізді бөгде жұрттар әр түрлі атаған екен. Қарасақ: қыпшақ та, қайсақ та атаныппыз. Кейбір сұғанақ ауыз өз атымызды өзімізге қимай, “қырғыз” дегенде де жалт қараппыз-ау! “Жартылай” көшпелісі де, “толық” көшпелісі де, кейінгі тұста “коммунизм орнатушы” да, “екінші тың игеруші” де біз екенбіз. “Шопаным”, “кенже інім” дегенге мәз болып, қожайынның қойнына кіріп, қолтығын иіскеген де екенбіз. Құлағын кескен құлдай, не деп атаса да көне беріппіз.

Бұл бұрын білінбейтін, енді тәуелсіздік ұраны құлағымызға шалына жастарымыз тарихтың сарғыш тартқан парақтарына ден қойды. Бұған да тәуба! Ел болатын ердің бірінші сипаты осындай болмақ. Ең әуелі еліміз бен жеріміздің шынайы тарихын оқып-біліп, кемсіту, сол арқылы ұлтты төмендету нышанына жол бермеу парыз-ақ.

Әр түрлі халықтардың аты мұқабасына түскен әйдік кітаптар бар. Мәселен, ондай тарихи-этнографиялық жинақтар “Француздар”, “Ағылшындар”, “Араптар”, “Орыстар” деп атала береді. “Қырғыздар”, “Тәжіктер”, “Өзбектер” деген жинақтардың шыққанына 20–30 жыл болды. Сол кітаптардан аты аталған ұлттардың тарихы, мәдениеті, адами тегі, мемлекеті, тілі мен діні, әлеуметтік-саяси жай-күйі туралы кез келген оқырман толық энциклопедиялық мәлімет ала алады. Жетпісінші жылдардың аяғында сондай кітапты Қазақстан ғалымдары да шығармақ болған еді. Алайда, Ұлттық Ғылым Академиясының Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты партия бюросының “қырағылығының” салдарынан дайын кітап шықпай қалды. Бұл жолы әсіре коммунистер қазаққа керек игілікке көлденең тұра қалатын мінезіне салып

бақты. Іші толған қазақтың сау денесіне жаңадан жабысқан «советтік социалистік ұлттық тағдырын» дәріптеуге арналуына қарамай, кітап құрдымға кетті. Қолжазбаның сыртындағы “Қазақтар” деген бір ауыз сөз ақбас академиктерді үркітіп, зәре-құтын қашырады. Осындай қырағылыққа қарамай, 1986 жылдың желтоқсанының ызғарлы бұрқасыны маңдайымызды қарып өтті. Желтоқсан уақиғасы әлемдік деңгейдегі құбылыс.

Оның тарам-тарам тамыры үш жүз жылдық отаршылдық індет пен сол індетке қарсы күресу тәжірибесінен қуат алады. Уақиғаның дүниеге келуі қазақтар туралы жинақтың шыққан, шықпағанына қарамайды, әрине. Ол қазақ тағдырына деген кеуіл таршылығынан, “қорқа, қорқа батыр болудан” туған оқиға, қазақ жастарын желтоқсан тумай жатып, желтоқсанмен қорқытатын саясаттың жемісі. Келмеске кетті деп, мәз болып жүрген большевиктік дәуірде қазақтың өзін-өзі тануы тұрғай, қазақ атанудан шошығандар да болды.

Түбінде Желтоқсан дүбірін сезсе де қызыл комиссарлар халықты желтоқсан болардай етіп ұстағанына тіл тағдыры да, дін тағдыры да айқын. Өйткені қожайын әрдайым құл-құтанның мешеу болғанын, шыққан тегін, меншікті парасатын, тілі мен дінін білмегенін, мақау болғанын қалайды.

“Өзінің құл екенін танып білген құл – құл емес” деген ат жетегінде тұрады. Сондықтан да “таным – зор күш” дейді екен жаңа, капиталистік қоғамның жаршысы аталған ағылшын ойшылы Ф. Бэконс. Көп жылдар жүргізілген осындай арнайы саясаттың салдарынан өзімізді өзіміз танудан қалдық. Сағынып көрісетін дархан қазақ баласының арасына жік түсті, кінәратшыл, кекшіл мінез бітті, кісілігімізді емес, кигенімізді, мінгенімізді, ішкен-жегенімізді мақтан тұттық. Арада достасудан гөрі араздық оты даяр. Бұрын ата тергеп, туыстық дәнекер іздесек, қазірде жөн сұраса келе ажырасып қалатын болдық, ата жарыстыру дегенді шығарып, он миллион қазақты “үш жүзге” дейін кеміттік. Бірде “бір қабатты үйде тұратындар” мен “көп қабатты үйде тұратын қазақтардың” ұйымдасып, бір-біріне шокпар ала жүргенін

естіп, тосырқағаным бар, енді бірде темір жолдың “ар жағы” мен “бер жағы” болып жұлқыласқанына тап болғаным рас. Мұны басқа біреу айтса сенбес едім. Сұрастыра келсем, темір жолдың екі жағы да бір атаның балалары екен. Біріктіруші періштеден гөрі ажыратқыш шайтанның күшті болғанына таңым бар. Шайтаннан періште озады дейтін еді, кері болғаны қалай? Бұл да біздің еңбегіміздің еш, тұзымыздың сор болғандығының белгісі.

Расында осы біз, қазақ, кімбіз? Қайдан шықтық, рухани тегіміз қайдан? Қайда бара жатырмыз? Өзіміздің өзімізге деген көзқарасымыз қандай дәрежеде? Ала-құла болып божырап бара жатқанымызға не себеп? Қандай едік? Бұл кітабымыз осы сұрақтарға толық жауап бере алмағанмен, ел назарына салдық.

Қазақ – Еуразия далаларының әр тілдес нәсілі де әр текті тарихи-этникалық қауымдастықтарын өз бойына сіңірген көне халық. Антропологиялық тегі жағынан халқымыз жергілікті мұңғылдық нәсілмен қатар шығыс Европалық және үнді-иран элементтерінен тұратын оңтүстік-сібір бұтағының негізгі тобына жатады. Қазақтың дене бітімінің мықты, сүйегінің берік, ғұмыры ұзақ та төзімді келетіні – оның осы көпқұрамдылық тегінен. Кеңес генералдары Тайсойған мен Семейден полигон ашқанда қазақтың тіршілік сипатын, ортаазиялық табиғи төзімділігін біліп барып істегендей болып көрінеді маған.

Есептерінен жаңылмаған екен. Үш жүз жылдық орыс тепкісінен аман қалғанымыз да осыдан болар. Мың жылдық монғол езгісінің сабақтары қазақты азаттыққа мәңгі үйретті. Азаттық үшін күрес осынысымен қымбат. “Азған қазды топтанған қарға алады” деген мақал бар. Бірлік болса, тірлік болады. Онда қырда қалмақ, ойда орыс төрден орын береді.

Ұлтымыздың тамыр тегі тереңнен тартса, мәдениеті мен рухы онан да тұңғыықтан, бес мың жылдық атты көшпелі өркениетінен қуат алады. Оған найман тайпаларының XI-XIII ғғ. тарихы айғақ.

Демек, халқымыздың бітім болмысы мыңдаған жылдар аясында екшелеген күрделі игіліктер негізінде өз топырағымызда қалыптасқан төл құбылыс екен. Қазақ халқын Еуразия тарихының барлық дәуірлерде жасалған күллі тарихи мәдени игіліктердің заңды мирасқоры деп қабылдауға болғандықтан, оның мәдениет тарихын “қазақ” атауының тарихи жазбаларда

пайда болуынан бастағанымыз өзімізді-өзіміз табанасты етумен тең. Ұлт тарихы бай, бірақ соны тани білу, бағалау, оны тәуелсіздіктің кәдесіне жарату жағы, шынын айту керек, мардымсыз.

XI–XIII ғғ. найман тайпалары түрік тілінде сөйлегені талас тудырмайды. Қазақ тілі түрік тілі әулетінің қыпшақ тобына жататынын білгенімізбен, сол тілдің халқымыздың көне тарихтан мирас еткен киелі дәулеті, ары мен ожданы екенін көп жағдайда, әсіресе, тілді қорғауға келгенде жадымыздан шығарып аламыз. Қазақ тілі қазақ үшін байланыс құралы қызметімен шектелмейді. Ол – халқымыздың рухани компедиумы мен ауызекі энциклопедиясы, мәдени, ғылыми және ағарту ошағы.

Отаршылдар орыс тан дыру саясатын тілімізге бұғаулық салудан бастағаны тегін емес. Қазақ тілінде қазақ халқының көзқарасы, кісілігі мен парасаты, саяси мұраттары мен қоғамдық көкейкесті арман-тілегі, әлеуметтік және тарихи жиған-тергені сіңген. Демек, қазақ халқы өзінің тіліне деген көзқарасы арқылы не әлемдегі кісі сыйларлық ұлттар қатарынан табылып, шарықтап аспанға шығады, не басқа жұрттардан қалып, жер болады, қайтадан “малды жақсы бағушы” халыққа айналады. XXI ғасыр – қазақ баласы үшін сын ғасыры, сынақ ғасыры. Қазақ баласы ана тілінде тек сөйлеп қана қоймаған: тілі арқылы дүниені көрген, естіп білген, бағалаған, өз орнын өлшеген, тапқан әлде таба алмаған. Тілі арқылы өлі дүниені жамыратқан, сөйлескен қозғалысқа түсірген. Қазақ тілі – қазақтың өзі де, көзі де, жүрегі де, құлағы да, басқа ұлт өкілінен жасырып айтар паролі де.

XI–XIII ғғ. найман тайпалары туралы мәліметтерден дәстүрлі қазақы сана тіл арқылы дүниедегі заттар мен құбылыстарды жандандырып отырғанын, сондықтан ошақ маңында балтамен отын жаруға, от пен суға түкіруге, дәрет сындыруға, ластауға, өсіп тұрған ағашты кесуге, көкті басуға, гүлді үзуге, тіпті пышақпен нан турауға тыйым салғанын аңғарамыз. Өйткені: “жаман болады!” Тарихта мұнан озық халықтық экологиялық мәдени зерде дүниенің басқа бөлігінде бар ма екен, сірә? Бұл – адамзатты адамзат қылып тәрбиелеген көне түсінік. Әр құбылыс адамның сезім мүшелеріне әсер ету қасиетімен қатар оның адамға беймәлім “ішкі тынысы”, “күпиясы” бар болып есептелген. Демек, зат – зат қана емес, өзіндік сыры бар құбылыс, әлем, басқа бір заттың “өкілі”, “баламасы”. Оның мән-мағынасын көруге не санамен танып-білуге болмайды. Уақыт та әлемдік құбылыстың бір тұлғасы. Ол бір-біріне байланыспайтын дара үш бөліктен тұратын болып саналған. “Өткен”, “бүгін” және “болашақ” дербес бөліктері.

Сөйтіп, найман тайпалары туралы тарих беттерінен көне Қазақстан аясында, Орталық Азияның мыңдаған жылдарға созылған тарихында болашақ қазақ қоғамының негізі, оның нысани-адамгершілік салауаттары, материалдық және рухани мәдениетінің іргетасы қалана бастаған екен. Бұл дәулет ортағасырлық Қазақстанның көшпелі ел-жұртының “қазақ” деген атау төңірегінде топтасып, осыған дейінгі мәдени, рухани және әлеуметтік процестердің де саяси байыздануының белгісі де болды.

“Қазақ” деген атау тарихи деректемелерде “қыпшақ”, “маңғыт”, “ноғай” деген дәстүрлі этнонимдерді ысырып тастап, неге екені белгісіз,

бірден орнығады. Бұл жайт атаудың өзі емес, атауға арқау болған рухани-мәдени салауаттардың хатқа түспес бұрын тіршілік белгісі ретінде көп уақыт тұрақты қолдануда жүргенін аңғарады. “Қазақ” атауы (мұның ішінде орыстың да “казак” атты жігі жүр; атау жағынан қазақ пен казак туыс) туралы ғалымдар тарих бетіне түскен барлық деректемелерді тергеуге алып болды. “Касог”, “хазар”, “қазақ” секілді өздері сұранып тұрған атаулар, атамалар, этнонимдер, терминдер, ұғымдар жан-жақты сараланып та, бағаланып та болды. Гректің “скифі”, арабтың “құзағы”, түріктің “қазағы” бір мағыналас – “көшпелі” дегенді білдіреді. “Қазақ” сөзінің түп-төркінін басқа өңірден емес, өзіміздің өмір-тіршілігімізден іздегеніміз абзал.

Қазіргі Түркияда көшпелі түріктерді “йоруқ” (жорық, көшу) дейді. Қалай болғанда да, ат қойғыш атамыз өз атын да тауып қойған екен. Сөйте тұра, атаудың шынайы мән-мағынасын тың деректемелердің жәрдемінен түсіндіру қиын.

Шежіре, ауызекі аңыз-әңгімелер халқымыздың түп атасын “Қазақ” есімді атаға тірейді. Бірақ бізге мәлім тарихи деректер мұндай баба тұлғалы адамның есімін білмейді. Егер шежіреге сенсек, мұнан 20 буын бұрын (XIV ғасыр) қазақ халқының саны 30–50 адамнан тұрған болып көрінеді. Ұлы жүзден – бес-алты, орта жүзден – алтау, кіші жүзден – жиырма бір еркек кіндікті адам болып шығады. Ата арқылы XIV ғасырдың қазағының санын алсақ, мұнан артпайды. Демек, шежірені тарихтың бірден-бір қайнар бұлағына жатқызу ағаттық. Сондықтан шежірелік санаға абай болған жөн.

Атаның түп-тамырын “ақ қаздан” тарату күнделікті күйбең сананың деңгейінен аспаса, “қас-сақ” (“шынайы сақ”) деп түсіндіру мәселені тіпті дүдәмалдандырып жібереді. “Сақ” этнонимі біздің жыл санауымыздың бастапқы кезеңінде-ақ тарихи қайнар бұлақтардан қалыс жатты. Ал ұмыт қалған атаудың араға бір жарым мың жыл салып, XV ғасырда қайта оралуына илану қиын. Сөйте тұра, “қазақ” деген ат тағдыр қалауы бойынша халқымыздың төл есіміне, мемлекеті мен атамекенінің атауына айналды. Ендігі жерде қазақ баласы дұрыс аталған ұлттық есіміне мойын бұрып, бұзылып аталған есімдерге жалпаңдағанын кілт доғарды, бұзылған атамаларға намыстанатын болды, ұлт атауын ұлттық игіліктің ту басына қойды.

Әрине, өзін-өзі қастерлеу осындайдан басталады. Қазақ халқының табиғаты оның өзінің ұлттық сипатына, рухани бітіміне деген көзқарасын ғана емес, ата-бабасына деген сезімін де сараламай толық ашылмайды. Алыс сапарлардан сағынып елге оралғанда өскен өлкеміздің жерін күмбезіне қарап

танитынымыз бар. Күмбез – халықтардың ата-бабасына деген ыстық ықыласының тасқа айналған мәңгілік айғағы, қазақы фэлсафияттың қалған көп тармақтарының бірі. Бұрынғының қазағы аман-сәлемді күмбезге қарап, аят қайтарудан бастайтын еді. Бірақ қазірде сол күмбездердің өзара топтанып, оқшауланып, жіктеліп тұрғанын аңғара бермейміз. Көптеген қазақ ауылында қоршалған молалар бірнешеу: ата қанша – сонша.

Қазақ халқы шамамен ара саны бірдей үш жүзден тұрады. Араларында өздерінің ұлттық сана-сезімі қазақпен тұтасып кеткен төрелер (“ақсүйек”

Шыңғыс хан әулеті), қожалар (дін таратушы арабтан шыққан) және құрама шалақазақтар (өзбек, татар, башқұрт, қырғыз тектілер) бар. Бұл қазақ халқының этникалық түзілісінің өте күрделі сипатта өткендігінің дәлелі. Кейінгілер өздерін қазақ санағанмен, жүзге қоспайды. “Жүз” дегенге қаншама қазақы тұқымдық-генетикалық сипат бергенімізбен, онда аталық негіз жоқ, аттыкөшпенділердің әскери құрылымынан шыққан құбылыс. Мәселен, ғұндармен скифтердің үш құрамдас болғанын білеміз. “Жүз” сөзінің мәні “жақ”, “бөлік”, “фланг”, соғыс ұғымы, Әз-Тәуке ханның құрылымынан қалған сарқыншақ. Жүзде генетикалық тұқымдық сипаттың болмауының тағы бір дәлелі: бір ата мен екінші атаның есімдері үш жүздің құрамында мидай араласып жатуы.

Жалайыр, Қаракесек, Қоңырат, Тарақты, Дулат, Қатаған, Керей, Найман секілді этникалық топтар тек қазақтың ғана емес, татар, башқұрт, өзбек, қырғыз құрамында да бар. Тағы бір дәлел: ата есімдерінің біразы таңба атауына сай: “бағаналы”, “ошақты”, “ойық”, “ысты”... Найман тарихы – осының бір дәлелі.

Жүздің пайда болғанына 500 жылдай болса, жүзшілдік дерттің қайта шыққаны күні кеше. “Елемеген дерт жаман” дейді қазақ. Кейбір жандар атаға табынғанды қазақтың түбегейлі “артықшылығы” санап, аты-жөніне қосақтап, “съездер” өткізіп, “президенттерін” сайлап жүргенін баспасөзден оқимыз.

“Атаның баласы – досың” деген данышпанның сөзіне құлақ аспай жатырмыз. Осының артында бір апат барын сезген Абай неге айтпасын?! Жүзге бөлінгендердің жүзі күймек түгіл, бетіңе күле қарап, дегенін істейді, мемлекет жүйесі, шаруашылық, мекеме, сауда орны рулық бөлініске түсті. Аудандық, ауылдық деңгейде машина, қызмет, лауазым басшылардың жекжаттарынан артылмайды. “Сорлы қазақ сол үшін алты бақан алауыз”.

Бұлардың қолын қаққан ешкім байқалмайды. Жекешелендіру науқаны бұған дейінгі болмашы қолбайлаудың баршасына еркіндік берді. Өздерінше білдіртпегенсиді. Қазақты бүйтіп алдаймын деген жанның не дені сау емес, не қазақ емес. Қазақ баласы өзінің халқына тән рухтың барлығын іштей оқып туады. Әз-Тәуке қалың қазақ қолын жүзге бөлгенде елге жік салып, қазақты бірімен-бірін қырқыстырмақ ниеті болмағаны белгілі.

Мұны қазақтың елі мен жерін жаудан құтқарудың, елді аман алып қалудың амалы ретінде жасады. Ал, бұл енді үдей келе ұлт бірлігіне кеселін тигізбей қоймас, сірә.

Кейбір зиялысымақтар тарихи ізденістерінде өз атасының есімін мадақтау үшін тер төгіп, мұрағат ақтарып жүргені кімді болса да алаңдатпай қоймайды. Аты ұқсаса болды, тарихи хронологияда шаруасы жоқ. Шыңғысхан мен Ақсақ Темірдің жасағанын да, жасамағанын да өз ата-бабасының басына төге береді. Қолдан түзген жасанды жылнамалар деген шықты. Оған сендіремін деп саптыаяққа ас құйып, сабын сүйретіп тағы біреуі жүреді. “Соқыр тауыққа бәрі бидай” десе керек-ау. Тарихты қазақты жіктеу үшін, қай ата қай атадан күшті болғанын, кеуделі болғанын тергеу үшін, өз ата тегінің артықшылығын дәлелдеу үшін өмірін сарп қылуға даяр. Ұлтты ұятқа қалдырамын-ау деп ойламайды. Өздері тағылымын алған, жан-

тәнімен тап шайқасына қызмет еткен большевиктер тәрізді бұлар да ұлт тарихын “ата ісіне” көндіріп, артқа, шырғалаңға, “ру шайқасына” жетектегісі келеді. Қазақ үшін дүние өлім мен өмір шенесінен тұрған, тұрады, көз көрім болашақта әлі де тұра бермек. Ортасы жоқ. Бұл шенесте өмір үшін бағзы заманаларда ру болып қауымдасып қарсы тұра алған. Рудан тыс жерде өмір де, тіршілік те, қызық та, тұрмыс та болмаған. Рулық қатынастар жүйесі қажеттіліктен туды, әрине, сол қажеттілікке қызмет етті де. Бірақ оны тудырған дүние де өзгерді, рулық жүйе де өзгеріске ұшырады. Бәлкім, сол өзгерістерді көзіміз көрмеуі, құлағымыз естімеуі кәдік, өйткені сол өзгерістердің ішінде жүріп, өзіміз де өзгердік. Бұған да найман тайпалары және өткен тағдыры айғақ бола алады.

Әз-Тәуке өлді, қалмақ жеңілді, жер босады, рулық қатынастар ыдырады. Бір қиырдың қазағы мен екінші бір қиырдың қазағы араласқа түсті, жақын жекжат болды, құдаласты, ортақ немере сүйіп, мейірін қандырды. Сөйткен ортада рушылдық жүргені несі? Әлде мыңдаған жылдар алға басқан аяғымызды артқа тартқан “қазақшылықтың” түрі осы ма? Ата-бабамыздың есімін бүйіріміз бұлтиғанда есімізге алатын мінезіміз бар еді, соны қайтып әкелген тәуелсіздік пе? Әлде жүзшілдіктің біз білмейтін, біздің көзімізге көрінбейтін, ру таңбасын маңдайына басып, өз ата-бабасына ғана табынып, егінін ерте пісіремін деп, қойын егіз туғызамын деп жүрген пысықайларға ғана мәлім, басқа бір “ішкі” мағынасы бар ма? Жеті атаңның атын білме деп кім айтады? Білу керек, әрине. Бұл қазақы мәдениеттің негізгі шарты. Бірақ өміріңнің мәні онымен шектелсе, сол атаңның мақсат-мұратынан шыға алмағаның. Қазақтың басы бір болса, алынбайтын қамалы жоқ. Оны Тәуке мен Абылай заманы көрсетті. Демек, сол бас бірлікке кедергі болатын нәрселердің барлығын ысырып таста, мал-мүлкінді, дүние-жиһазыңды халқың үшін құрбан ет, өзің де сол жолда құрбан болуға даяр бол, ұрпағыңды да осыған даярла, міне, сонда ғана көк туың желбірейді, дүние бізбен ел деп санасады, біз де әлемге дос болуға сай боламыз. Рушылдықты өзің үшін істей бер: қызыңды ұзат, ерулік бер, күмбез соқ, құда түс... Бірақ, қазақ баласына рушылдық көзқараспен алыс-беріске түссең, халықтың сорын сен қайнатасың да, сенің сорыңды ол қайнатады. Және рулық егес ұрпақтан ұрпаққа жалғаса береді, жалғаса береді. Кекшіл, кінәмшіл болып алдық. Басқаға кешіргенімізді өзімізге, қазағымызға, кешпейміз! Өйткені, қазақ қазақты әдетте жанындай жақсы көреді, жамандық жасайды деп ойламайды. Орыстың қорлығына, отаршыл әрекетіне шамданбайтын қазақтың өзінің қазағының қалжыңын көтере алмай, шарқ ұратыны сондықтан.

Себебі, қазақ қазақты өзіне тең көреді, таласа өседі, ат жарыстырады, ата жарыстырады, дәулет жарыстырады... Күмбез жарыстырады. Бұл біздің төл мінезіміз, табиғатымыз. Ежелден қазақ істемеген кәсіп кем де кем: қала салды, мұңғыл құлатты; егін салды, қалмақ таптап өтті; қамал салды, қоқан мен орыс бұзды. Әмбебап кәсіп қой жаю қалды. Бұған да көнді. Ал қой жайған ел руға бөлінбей тұрмайды. Бұл тарих құзыры. Демек, рушылдық індет өтпелі. Халқымыз жаңа технологияға қол созған сайын бұл

“артықшылығы” қол бұлғап, артта қала береді. Бұған да көне қазақ тайпаларының осы кітапта баяндалған тағдыры айғақ бола алады.

Сәбетқазы Ақатай, философия ғылымдараның докторы, профессор

Пайдаланылған әдебиеттер

Ақатай С. Н. Тышқан жылғы қырғын. Алматы, 1994.

Ақатай С. Н. Қазақ совет энциклопедиясы. Т. IV. “Наймандар” мақаласы.

Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. СПб., 1837.

Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы, 1959.

Викторова Л. Л. К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII–XIII вв.) // “Языки народов востока”. Ученые записки ЛГУ №305. Серия востоковедческих наук. Вып. 12. Л., 1961. С. 137–155.

Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника. 1240 г. Т. I. М., 1941.

Құдайбердыұлы Ш. Түрік-қазақ һәм хандар шежіресі. Казань, 1911.

Маргулан А. Найманы. //В сб. “Казахи”. Л., 1930. *Муканов М. С.* Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алматы, 1974.

Наушабаев Н. Манзумат казакия. Казань, 1903.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. М. –Л., 1952.

Халитов К. Тауарих-Ханмса. Казань, 1911__